

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

XVIII

Neřit Heyeti - Editorial Board
Halil İNALCIK - Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY - İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER - A. Atilla ŐENTÜRK

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XVIII

İstanbul - 1998

Sahibi: **ENDERUN KİTABEVİ** adına İsmail ÖZDOĞAN

Tel: (0212) 518 26 09 Fax: (0212) 518 26 63

Yazı İşleri Sorumlusu: Nejat GÖYÜNÇ

Tel: (0216) 333 91 16

Dizgi: **GİRİŞİM DİZGİ**

Tel: (0212) 513 28 29

Basıldığı Yer: **KİTAP MATBAACILIK**

Tel: (0212) 567 48 84

Cilt: **FATİH MÜCELLİT**

Tel: (0212) 501 28 23 - 612 86 71

Adres: **ENDERUN KİTABEVİ**, Beyaz Saray No. 46 Beyazıt - İST.

OSMANLILARDA BİTKİSEL BOYA SANAYİİ VE BOYAHANELER ÜZERİNE

Mehmet CANATAR

1- GİRİŞ: BİTKİSEL BOYALAR VE BOYACILIK

Beşeriyetin başlangıcından itibaren insan hayatında yer eden hususlardan biri de boyamadır. İnsanlar, yaşadıkları tabiat şartları gereği, örtünme ihtiyacının ortaya çıkardığı ve zamanla bulduğu deri başta olmak üzere, pek çok ürünü, kendisini korumak ve yaşamını sürdürmek amacıyla kullanmaya başlamış; bu çerçevede boyaya da yine çevre ve hayat şartları gereği ihtiyaç hissetmiştir. Tarih öncesi devirlerde yaşayan insanların, boya maddelerini kullandıkları, bize kadar gelen kalıntıların incelenmesinden anlaşılmış olmakla birlikte¹ boyama metodları konusunda bilgimiz bulunmamaktadır. Bu dönemde daha çok mineral ve bitkisel boyalar kullanılmıştır. Bu boya maddelerinin, bazı maddeler (mordan) kullanılarak sabitleştirildikleri bilinmektedir². Tarihin bilinen ilk devirlerinden beri, Eski Yunan ve Romalılarda olduğu gibi, giyim ve ev eşyası, kap kakak, savaş ve av aracı olarak, tarım, ulaşım, müzik, spor ve ceza verme alanlarında deri ve boyanmış derinin kullanımı, çeşitli araştırmalara da konu teşkil etmiştir. Eski Çağ'da kullanılan boya maddeleri olarak

1. Nuray Yıldız, *Eski Çağda Deri Kullanımı ve Teknolojisi*, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi yay., nr. 31, İstanbul 1993, s. 261-262.

2. N. Yıldız, *a.g.e.*, s. 262.

murex³ ve diğer kabuklular, kırmızı, siyaha boyamak için demir sülfatlı tanen (zaç, copperas), bakkam ağacı⁴, demir ve bakır tuzları (palamut mürekkebi) ile karıştırılmış tanen, brazil, indigo⁵ ve sarıya boyamak için de nar kullanılıyordu⁶. Eski Yunan ve Romalılarda da boyama geleneğini görüyoruz. Antik kaynaklarda geçen deri eşyaların, çeşitli renklere boyanmış olduğu ve erkeklere renkli çizme giymelerinin yasaklandığı da görülmektedir⁷. Eskiçağ'dan, XIX. yüzyıl ortalarında anilin boyaların bulunmasına kadar dünya ekonomisinde madensel boyaların yanında, daha çok tabii yani natürel bitkisel boyalar kullanılmıştır. Bitkisel boyaların başında, iktisadi açıdan en önemli boya bitkisi ve değişik pek çok adları olan kökboya gelmektedir.

KÖKBOYA

Botanik ismi ve Latincesi *Rubia tinctorum*⁸. Fransızcası Alizari, İngilizcesi Madder plant, Madder (root) ve Alizarin, Almancası der Krapp olarak bilinen bu boya dilimizde de; Bostan otu, Boyacı kökü, Boya çili, Boya kökü, Boya pürçü, Çubuk boya, Gök boya, Kırmızı kök, Kızıl kök (*Radix rubiae tinctorum*), Yumurta boyası⁹, Kızıl gök¹⁰ şekillerinde değişik yörelerde kullanılmıştır.

Kökleri kırmızı renkli boyar madde olarak kullanılan, 1-2 m. uzunluğunda, rizomlu, çok yıllık, soluk sarı çiçekli bir bitkidir¹¹. Özellikle Roma döneminde Mısır ve Doğu'da yetiştirilen bu bitki¹², ortaçağlarda memleketimizin kıymetli bir mahsulü olup¹³, Anadolu'da hemen her yerde geniş miktarda yetiştiriliyordu¹⁴. Fazla nemli ve fazla çorak olmamak şartıyla hemen bütün topraklarda kökboya yetiştirebilmektedir¹⁵. Yetiştirilmesi oldukça ağır ve masraflı olmakla birlikte, ürün alındığında geliri

3. *Murex trunculus* ve *murex brandaris* olarak bilinen deniz hayvanı olup papura da denir, mor renk verir.

4. *Lignum campechianum*, L. *Haematoxyli* veya *Haematoxyli campechianum* olarak bilinir, odunumsu bu bitkiden mavi renkli hematoksilin boya maddesi çıkarılır.

5. *Indigofera tinctoria* adlı bu ağacın yapraklarından kırmızı boya maddesi elde edilir, Romalılar buna *indicum* diyordu, bir diğer türü *Isatis tinctoria* yani çivit otudur.

6. N. Yıldız, *a.g.e.*, s. 262, 373 dp. 91 vd.

7. N. Yıldız, *a.g.e.*, s. 263.

8. Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, TDK yay. nr. 578, Ankara 1994, s. 184; Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Kitabevi, İzmir 1992, s. 173; M. Ali Kağıtçı, "Boya", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, İstanbul 1948, III. 90.

9. T. Baytop, *a.g.e.*, s. 184.

10. M. A. Kağıtçı, *a.g.m.*, III, 90.

11. T. Baytop, *a.g.e.*, s. 184.

12. N. Yıldız, *a.g.e.*, s. 265.

13. M. A. Kağıtçı, *a.g.m.*, III, 90.

14. T. Baytop, *a.g.e.*, s. 184.

15. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 173.

üreticiyi memnun edici niteliktedir. Bu tür toprağın, beş altı kez hatta daha fazla sürülmesi, taşlarının temizlenmesi gerekmektedir. Kalitesi, bu faaliyetlerden sonra köklerinin düzgünlüğü nispetinde sözkonusu olmaktadır⁽¹⁶⁾. Meşhur tarihçi Herodot, Libya kadınlarının kökboya ile kırmızı renge boyanmış elbiselerinden ve "kırmızı kökboyası ile boyanmış tüysüz keçi derileri"nden bahsetmektedir⁽¹⁷⁾. Bir başka eskiçağ tarihçisi Pliniusda, bu bitkinin büyük kazanç getirici olduğundan ve en iyisinin İtalya'da yetiştiğinden söz eder⁽¹⁸⁾. Bileşimindeki alizarin boyasının suni olarak imalinden beri kökboya zirai hızını kaybetmiştir⁽¹⁹⁾. Tarih boyunca kırmızı boya imalinde büyük ölçüde kullanılmış; boyacılığın gelişiminde XIX.'uncu asrın sonlarına kadar önemli bir yere sahip olmuş, Batı Anadolu'da bolca bulunan şap ise, bu boyanın önemini daha da artırmıştır⁽²⁰⁾.

CEHRİ (ALACEHRİ)

Botanik ismi ve Latincesi *Rhamnus alaternus*²¹, *Rhamnus petiolaris*²² veya *Rhamnus tinctoria*²³, dilimizde ise cehri veya alacehri, Altın ağacı, Boyacı diken, Cehni, Cehil ve Çehri²⁴ şekillerinde kullanılan bu bitkinin meyvelerine de cehri adı verilir. Bu yemişlerin terkiibinde boyar madde olarak Chrysoramnine, Xanthoramnine ve Rhamnoxatine bulunmaktadır²⁵. 3 metre kadar yükselebilen dikenli bir ağaççık olup meyveleri sarı iplik boyası olarak kullanılır²⁶. Cehriden çıkarılan, yağlıboya ve resimde de kullanılan, kuvvetli ve şeffaf bir sarı olan bu renge cehri sarısı denir²⁷. Sarı boya imalinde önemli bir yere sahiptir. Anadolu'nun birçok yerlerinde rastlanan bir çalı bitkisinden elde edilir. Cehri, yetiştiricileri açısından önemli bir zenginlik kaynağı teşkil etmekte ve toplama esnasında üretim bölgelerinde şenlikler yapılmakta idi²⁸. Tabii yetişme sahası olarak İç Anadolu stepleri gösterilir. Konya-Kayseri arasındaki volkanik örtü en fazla yetiştiği alan olup, bu alan Afyon-Uşak, Boyabat, Maraş-Gaziantep ve Elazığ'a kadar uzanabilmektedir²⁹. XIX.

16. Kökboya bitkisinin ekimi, yetiştirilmesi ve gelişimi hakkında bkz. *Gös. yer.*

17. N. Yıldız, *a.g.e.*, s. 265.

18. N. Yıldız, *a.g.e.*, s. 265-266.

19. M. A. Kağıtçı, *a.g.m.*, III, 90.

20. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 172.

21. M. A. Kağıtçı, *a.g.m.*, III, 90.

22. Turhan Baytop, *a.g.e.*, s. 58.

23. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 181.

24. T. Baytop, *a.g.e.*, s. 58.

25. M. Ali Kağıtçı, *a.g.m.*, III, 91.

26. T. Baytop, *a.g.e.*, s. 58.

27. C. E. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Bakanlığı yay., I, 333.

28. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 181.

29. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 182.

yüzyıl sonlarında yayınlanmış bir eserde cehrinin Niğde, Ereğli, Konya, Karaman, Akşehir, Kayseri, Ürgüp, Nevşehir, Ankara, Ayıntap, Amasya, Çorum, Ladik, Köprü, Mecitözü, Erbaa, Zile, Tokat, Boyabat ve İskilip kazalarında çokça yetiştiği belirtilmektedir³⁰. En çok cehri üretiminin Kayseri'de, en kalitelisinin ise İskilip'te yetiştiği kaydedilir³¹. Kayseri'de Hacılar Köyü gibi bazı köylerin gelirini sadece cehriden sağladığını görüyoruz³². Kayseri ve çevresinin yanında, Konya, Ankara, Maraş-An-tep havalisi de cehri üretimi açısından önem arzeden yerleri teşkil etmektedir³³. Ayrıca yukarıda belirtilen diğer yerler de Osmanlı dönemi cehri üretiminde önemli yer tutmuştur. Kökboyada olduğu üzere, iyi toprak, bakım ve emeği gerektirmeyen bu bitki, taşlık ve bozuk yerlerde rahatlıkla yetişebilmektedir. Safran da cehri gibi sarı renk veren önemli bitkilerdendir³⁴.

ÇİVİT

Botanik ismi ve Latincesi İndigo fera tinctoria olan ve çok eski zamanlardan, yaklaşık Milâttan 3500 sene evvelinden beri kullanılan pek mühim bir bitkisel kumaş boyasıdır³⁵. Mavi boya imalinde önemli bir yere sahiptir. Çividin en makbulü Lahor'da yetişeni olup, ithal malı olduğu için kıymeti fazla idi³⁶.

Bunların yanında mazı, palamut, bakkam ağacı ve yardımcı boya maddelerinin en önemlilerinden olan şap da bitkisel boyacılıkta önemli yer tutmuştur. Bunlardan şap, iyi boya tutabilmesi ve renginin sabit olması için kumaşın kendisiyle muameleye tabi tutulduğu bir madde olup, en iyisi Anadolu'da Gediz havalisi ile Trakya'da çıkarılmaktaydı.

2- BİTKİSEL BOYALAR VE BOYACILIĞIN OSMANLI EKONOMİSİNDEKİ YERİ

Osmanlılarda dericilik ve dokuma sanayiindeki gelişmeler boyacılığın da gelişmesini sağlamıştır. Hatta Avrupa'nın lüks kumaşlarının bile, meselâ, Bursa boyahanelerinde boyanması sözkonusuydu. Yine III. Murad (1574-1595) zamanında İngiltere'ye dokuma ve boyama teknolojisi

30. Memalik-i Osmaniye'nin Ziraat Coğrafyası adlı eserden naklen T. Baykara, *a.g.e.*, s. 181.

31. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 182, dp. 6.

32. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 183.

33. *Gös. yer.*

34. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 172.

35. M. A. Kağıtçı, *a.g.m.*, III. 91.

36. Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı". *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (editör: E. İhsanoğlu), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) yay., İstanbul 1994, I. 634.

ihraç edildiği bilinen gerçekler arasındadır³⁷. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ise bu yüzyılın ilk yarısının tam aksine, iktisadi daralma ve gerileme görülmeye başlamış, bütün sektörlerde 1760'lardan itibaren belirginleşen bir üretim azalması sözkonusu olmuş, vergi gelirleri de tabii olarak düşme göstermiş, örneğin Sakız ve Bursa boyahane gelirleri oldukça gerilemiştir³⁸.

A- Osmanlılar Zamanında Kökboya ve İktisadi Yönü

Osmanlı'nın ilk devirlerinde, Alaşehir'in kızıl ivladisinden sancak yapıldığı, kırmızı rengin oldukça fazla kullanıldığı, Alaşehir, Aydın, Bursa, Edirne ve Larissa'nın boyahaneleriyle meşhur şehirler oldukları görülmektedir³⁹. Evliya Çelebi'ye göre XVII. yüzyılda Alaşehir'de 70, Aydın'da bir o kadar, İzmir'in Basmane civarından geçen Boyacı deresi etrafında 20 boyahane bulunmaktadır⁴⁰. Edirne veya Türk kırmızısı denen ve Avrupa'da şöhret bulan rengin esas kökboya idi⁴¹. Yine XVII. yüzyıla ait 1640 tarihli Es'ar yani fiyat defterinde, kırmızı kök boyasının döğülmüşünün vukiyyesini (=okka=400 dirhem=1283 gr.) dışardan getirenlerin 24, yerli satıcıların ise 26 akçeye satması, döğülmüş kırmızı boyanın vukiyyesinin ise, dışardan getirenlerce 28, yerlilerce 30 akçeye satılması istenmektedir⁴². Buradan Osmanlı yönetiminin yerleşik esnaf ve üreticiyi kolladığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Belirtilen eserde "Ücret-i Boyacıyan" başlığı altında, XVII. yüzyılda boyacıların yaptıkları işlere karşılık olarak hangi renge ne kadar ücret alacaklarının da belirlenmiş olduğunu görmekteyiz. Buna göre; 12 zira ölçüsünde bogası (kaftan, pamuklu hırka, şalvar, zıbın, iç çamaşırı, entari ve astar yapımında kullanılan pamuklu bir dokuma çeşidi) boyamak için, çividin isberek taftası denilen rengine 30 akçe, Musul siyahı ve kök boyası kırmızısına 24 akçe... şeklinde fiyatlar aşağı doğru düşerek hangi renklere ne fiyat biçildiği gösterilmektedir⁴³. Buradaki bilgilerden Osmanlı boyacılığında yukarıdakilere ilaveten, sürmei, tütünü, koyu yeşil, fersai, çivit yeşili, bakkam benefşi, darçini, kemuni, cevizi, sincabi, ateşi, kara nefli, cengari, koyu mai, sarı, kibriti, devetüyü, mor, kamişi, erguvani, gülguni, anberbuyi, fundiki, fıstiki, şarabi, turunci, kahverengi, samani, elmasi, açık mai, Ce-

37. Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah yay., nr. 122, İstanbul 1994, s. 224.

38. A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 225.

39. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 172.

40. Evliya Çelebi'den naklen T. Baykara, *a.g.e.*, s. 172.

41. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 172.

42. *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler V.. 1640 Tarihli Es'ar Defteri* (çev. ve değer. Yaşar Yücel), AÜDTCF, yay., nr. 316, Ankara 1982, s. 9.

43. *1640 Tarihli Es'ar Defteri*, s. 24.

zayir nohudisi ve nebati adlarında boya çeşitleri olduğunu tespit etmemiz mümkündür⁴⁴. Aynı eserde çeşitli boyaların kıymetleri de belirlenmektedir. Buna göre; bir vukiyye üzerinden, sülüğen-i Frengi 45, sülüğen-i İngiliz 18, isfendah-ı Frengi 30, isfendah-ı İngiliz 26.5, boya-i altın sarısı 25, sarı top boya 8, boya-i sarı 16, boya-i yeşil 7, boya-i cengari, 160, sandolos-ı fıstık 17, sandolos-ı ardıç 80, tutkal-ı siyah 7, tutkal-ı sarı 22, revgan-ı neft-i Acem 90, revgan-ı neft-i debbe 30, lök 120, çivid-i Hindi 300, zencefre 240, laciverd-i kâşi 160, laciverd-i Alaman 300, laciverd-i Frengi 800, hınna renk 160, boya-i siyah 13 akçe olarak belirlenmiştir⁴⁵.

XVI. asırda, Manisa kazasının 17 köyünde kökboya üretildiği, bu boyalardan "öşr-i boya" ve "boyalık" adlarıyla vergi tahsil edildiği anlaşılmış, üretim kapasiteleri hakkında ise fikir edinilememiştir⁴⁶. Tekstil sanayiinde geniş ölçüde kullanılan kökboyanın Manisa ve çevresinde ticari bakımdan ehemmiyet kazanması XVIII. ve XIX. yüzyıllarda sözkonusu olmuştur.

XIX. yüzyıl sonlarında Malatya, Siirt, Maraş, Diyarbakır, Beyrut, Akka, Cebel-i Lübnan, Şam, Trablus, Ankara, Kayseri, Kangırı, Konya, Burdur, Teke, Niğde, Taiz, Hudeyde sancaklarında, Trablusgarp vilayetinde ve özellikle Biga, Karesi, Kütahya, İzmir, Saruhan sancaklarında yetiştirilmekte, Zile, Tokat, Amasya ve Köprü kazalarında ise kendiliğinden yetişebilmekte idi⁴⁷. En meşhur kökboyanın Kırkağaç yakınlarında bulunan Bakır kasabasında yetiştiği, Manisa, Akhisar ve Gelenbe'de yetişenlerin de kaliteli olduğu, Kıbrıs, Karaman ve Suriye'de yetişen kökboyanın ise düşük kaliteli olduğu kaydedilir⁴⁸. Elde edilen kökboyalar, Manisa, Kırkağaç, Akhisar, Kayacık, Demirci, Gediz, Şaphane, Gördes, Karahisar ve Balıkesir'den kara yoluyla, Alaçatı, Sakız, Karaman, Rodos, Kıbrıs, Midilli, Suriye ve Yunanistan'dan deniz yoluyla, kökboya ticaretinin en mühim ve yegâne merkezi durumunda olan İzmir'e gelirdi. Beyrut'tan da Avrupa'ya kökboya sevkiyatı yapıldığı görülmektedir⁴⁹.

Kökboya, XVIII. asırda meselâ 1787-1789 yıllarında İzmir'den yapılan ihracatın ancak %1.6'sını oluştururken⁵⁰, 1859'da % 31.6 ile birinci sıraya geçmiştir⁵¹. Kökboya'nın en önemli alıcısı, dokuma sanayii gelişmiş olan İngiltere'dir⁵². Anadolu'dan götürülen tohumlarla Fransa ve İtalya'da kökboya ziraatı gelişme kaydetmiş ise de Anadolu'da yetişenler çok

44. Gös. yer.

45. 1640 Tarihli Es'ar Defteri, s. 111-112.

46. Feridun Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, TTK yay., Ankara 1989, s. 70, 80.

47. T. Baykara, a.g.e., s. 173.

48. T. Baykara, a.g.e., s. 175.

49. Gös. yer.

50. T. Baykara, a.g.e., s. 176.

51. T. Baykara, a.g.e., s. 179.

52. T. Baykara, a.g.e., s. 176.

daha kaliteli olmuştur⁵³. XIX. asır ortalarında Osmanlı dış ticaretinde kökboya hububat ve ipekten sonra üçüncü sırada gelmektedir. 1860 yılında Osmanlı ülkesinden İngiltere'ye yapılan ihracatta ise % 54.7 olan hububattan sonra % 7.8 ile ikinci sıradadır⁵⁴. Keza, İzmir'den yapılan kökboya ihracatının ortalama % 90'ı İngiltere'ye, kalan kısmı ise Avusturya, Fransa, Amerika ve Rusya'ya idi⁵⁵. Osmanlı ülkesinden ihraç edilen kökboyanın % 90'ı İzmir'den sevkedilmekteydi⁵⁶. Kökboya ihracatının 1851 ilâ 1872 arasındaki 21 yıl içerisinde nasıl bir seyir takip ettiğine baktığımızda; 1851'de 20.736 balya (yaklaşık 7.470.000 kg.) olan ihracatın bundan sonraki yıllarda düştüğü, 1856-1859 arasında yeniden yükselişe geçip 1859'da en yüksek seviyeye yani 28.800 balyaya (yaklaşık 11.000.000 kg.) ulaştığı, bundan sonraki tarihlerde ise yeniden düşüşe geçip 1881'den sonra ihracattaki öneminin hiç derecesine indiği görülmektedir⁵⁷. Kökboya'nın ziraati de ihracattaki durumuna nispetle gittikçe azalmıştır. Bunun sebepleri olarak, Amerikan iç savaşı sırasında İngiliz dokuma sanayinin pamuk sıkıntısı içerisinde düşmesi, aynı yıllarda Anadolu'da pamuk ziraatinin teşvik edilmesi, üç ilâ altı yıllık yorucu bir çabayı gerektiren kökboya üretiminin fiyatların düşmesi yüzünden durması, pamuğun önem kazanması, Rumeli'de Teselya ve Makedonya'da kökboya arazilerinin tütün ve pamuk ekimine tahsis edilmesi, üreticilerin yetiştirmeye itina göstermemesi, çeşitli hilelere başvurusu ve en önemlisi de daha ucuza elde edilen sentetik alizarinin 1869 yılında keşfi gösterilir⁵⁸.

Kökboyanın da içerisinde olduğu bitkisel boyaların 1881 Türkiye'si ihracatında 7.055.383 kuruş değerinde, buna mukabil boya ithalatının ise 6.940.249 kuruş olduğu, bundan sonraki yıllarda ise, ihracatın, ithalatın ancak dörtte biri nisbetinde kaldığı görülmektedir⁵⁹.

Kökboya üretimi Osmanlı devletinde vergilendirmeye de tabi tutulmuştur. XVI. yüzyılda, Muharrem 937/Eylül 1530 tarihli Bosna Livası Kanunnamesi'nde yer alan Kanun-ı Bâc-ı Saray başlığı altında; "... ve hınna (kına) ve boya yükünden dörder akçe" bâc (alım-satım) vergisi alınacağı belirtilmektedir⁶⁰. Yine Bosna'ya ait Zilkade 948/Nisan 1542 tarihli Bosna Livası Kanunnamesi'nde, Saray'da uygulanacak bac vergisiyle ilgili başlık altında boya yükünden dört akçe bac vergisi alınacağı tekrarlanmaktadır. XVI. yüzyılda Mardin Kanunnamelerinde de kızıl boya

53. Gös. yer.

54. Gös. yer.

55. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 176-177.

56. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 177.

57. bkz. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 177-179.

58. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 179-180.

59. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 179 dp. 57.

60. *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yay., nr. 7., Ankara 1992, s. 40-45.

ve çivit yükünden 8 ve 33 akçe *bâc-ı ubûr* alındığı görülmektedir⁶¹. Buradaki boya yükü tabiri açıkça belirtilmemiş ise de bunun kökboya ağırlıklı olma ihtimali oldukça fazla görünmektedir.

XVIII. yüzyılda, III. Selim zamanında yürürlüğe konan Nizam-ı Cedid çerçevesinde, İrad-ı Cedid Hazinesi kurulmuş ve daha önce Anadolu'da vergilendirilmediği anlaşılan kökboya satışı, vergiye tabi tutulmuş; kökboya ve mazı vergilerinin hasılatı bu hazineye tahsis olunmuştur⁶². Bu çerçevede, 1207-1220/1792-1805 yılları arasında kökboya, mazı ve tiftik resminden İrad-ı Cedid hazinesine sağlanan gelirin, 5.006 kuruştan, umumiyetle sürekli bir artış izleyerek 57.023 kuruşa kadar yükseldiği, bunun İrad-ı Cedid hazinesinin yıllık geliri içerisindeki yüzde payları ise % 0.96-1.37 arasında bir seyir takip ettiği gözlenmektedir⁶³. Pek fazla olmasa da, İrad-ı Cedid hazinesinin % 1 dolaylarındaki gelirini kökboya, mazı ve tiftik vergisi teşkil etmektedir. 1827'den itibaren, İzmir iskelesinde büyük revacı olan kökboyanın kantarından 200 para resm-i mîrî alınmaktaydı. Keza, II. Abdülhamid döneminde Libya'da da kökboyadan vergi alınmaya başlandığını görüyoruz⁶⁶.

B- Osmanlılar Zamanında Cehri ve İktisadi Yönü

Anadolu'da toplam cehri üretimi hakkında kesin bilgiye sahip değiliz. Bazı bilgilerden hareketle kimi yıllar on bin tonu bulduğu, XIX. yüzyıl sonlarında bunun yarıya düştüğü, 1906 yılında iki bin tona indiği bundan sonra da hızla düştüğü görülmektedir⁶⁵. Anadolu'da cehri ticareti başta Kayseri olmak üzere, Konya, Ankara, Tokat, İzmir, Samsun ve Mersin'de yapılmakta, özellikle Kayseri'nin halıcılık ve dokumacılıktaki önemli yerini bu bitkiye borçlu olduğu vurgulanır. Boyacılıkta asırlarca önem taşıyan Tokat'ın İzmir'den gelen kökboya ve Kayseri'den gelen cehri ile beslenmekte olduğu bilinen bir husustur. Anadolu'da cehri ticareti XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden yani Avrupa'daki endüstriyel gelişmelerden sonra dış ticaret alanında önem kazanmış, bu çerçevede İzmir ve Samsun limanları cehri için ticari merkez durumuna gelmiştir⁶⁶. 1852'de İzmir'den 650.000 kg. 1851'de Samsun'dan yaklaşık 300.000 kg. cehri ihraç edilmekle birlikte, cehrinin en çok ihraç edildiği dönemlerde bile % 5

61. Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK. yay., Ankara 1991, s.132, 158, 165, 171, 174.

62. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan yay., nr. 62, İstanbul 1986, s. 186, 189.

63. bkz. Y. Cezar, *a.g.e.*, s. 186.

64. Mübahat S. Kütükoğlu, "1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisab Nezâreti", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII (1983-1987), İstanbul 1987, 489, 495; Nesimi Yazıcı, "Layihalar Işığında II. Abdülhamid Döneminde Libya Üzerine Bazı Gözlemler", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, 27-29 Mayıs 1992, *Bildiriler*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1994, s. 76.

65. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 184.

66. *Gös. yer.*

düzeyinde kaldığı, Osmanlı dış ticaretinde kökboya derecesine ulaşamadığı bilinmektedir⁶⁷. Bununla birlikte cehri Osmanlı toplumunda binlerce insanın geçim kaynağını ve endüstrinin ana materyallerinden birini oluşturmuştur. Kökboyada olduğu gibi cehrinin de başlıca alıcısının İngiltere olduğu görülür. 1851'de İzmir'den yapılan cehri ihracatının % 47.4'ü buraya yapılmış, İngiltere'nin Kayseri'de bir konsolosluk açması da bununla ilgili görülmüştür⁶⁸. XIX. yüzyıl sonlarında cehri alımında Fransa ön plana geçmiş ve cehri ihracatımızın % 90'ını almaya başlamıştır.

Anadolu'da üretilen Alacehr (cehri) boyası 1219/1805 yılında yani XIX. asrın başlarında önce vergi kapsamına alınmış, daha sonra değeri dikkate alınarak vergisi arttırılmıştır⁶⁹. Cehri ihracatında İzmir ve Samsun'dan sonra Mersin ve İskenderun limanları da önem kazanmıştır. İzmir İhtisab Nâzırı Ömer Lütfi Efendi'ye gönderilen emirle Za. 1242/Mayıs 1827 tarihinden itibaren Anadolu'da yetişip İzmir iskelesine gelen bütün mallara resm-i mirî adıyla satıcıdan alınmak ve Mukataat Hazinesi'ne teslim olunmak üzere bir vergi konulmuş, bu meyanda alacehri, âlâ, evsat ve ednâ olmak üzere üç kısma taksim edilerek kıyyesinden 30, 20 ve 10 para vergi alınması kararlaştırılmıştı⁷⁰. Anilin boyaların ortaya çıkması cehrinin de durumunu değiştirmiş, önce fiyatlarda düşmeler söz konusu olmuş, daha sonra cehri üretimi tamamen terkedilmiş, bir ara fiyatlar tekrar yükselince üretimde de artış gözlenmiş, ancak fiyatlarda düşüş durmamıştır. Cumhuriyetimizin ilk yıllarında cehri ihracı az da olsa sürmüştür. Bugün için cüzi miktarda, daha çok tıbbi amaçla ihracatı yapılmaktadır⁷¹.

C- Osmanlılar Zamanında Çivit ve İktisadi Yönü

XVI. yüzyılda Anadolu'da kullanılan boyalar arasında en çok çivitin adı geçmekte ve bu boyanın oldukça pahalı bir hammadde olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Tokat'ta 1552-1553 tarihinde yaklaşık 7 kg civarında düşük kaliteli çivitin 360 akçe, üstün nitelikte çivitin ise 540 akçe olduğu görülmektedir⁷². Bu çivitin nereden geldiği ise açıkça belirtilmemekle birlikte Kızıldeniz ve Mısır yoluyla Hindistan'dan geldiği tahmin edilmektedir⁷³. 1640 yılında çivit rengi ile isperek neftisi denilen koyu yeşil renge boyama işleri 30 akçe ile bütün diğer boyaların önünde gidiyordu⁷⁴.

67. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 184-185.

68. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 185.

69. Y. Cezar, *a.g.e.*, s. 192.

70. M. Kütükoğlu, *İzmir İktisab Nezaretî*, s. 488-489.

71. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 185-186.

72. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (Çev. N. Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1993, s. 182-183.

73. S. Faroqhi, *a.g.e.*, s. 183; krş. N. Göyünç, *a.g.e.*, gös. yerler.

74. M.S. Kütükoğlu, *Osmanlı İktisadi Yapısı*, I. 634.

Osmanlılar zamanında mazıda, boyacılıkta kullanılmış ve devlet tarafından vergiye tabi tutulmuştur⁷⁵. Osmanlı devleti palamutu da mazı cinsinden sayarak vergilendirmiştir. Yukarıda belirttiğimiz boya bitkilerinden kökboya, alacehr, mazı ve palamud Osmanlı terminolojisinde Eşya-yı hamse yani Beş Eşya adıyla anılmaktadır⁷⁶.

Eskiçağda kullanılan boya maddeleri arasında göstermiş olduğumuz bakkam ağacı da, Osmanlı ülkesinde boya malzemesi olarak kullanılmış olup, bu ağacın 973/1565-1566 yıllarında İtalyan tüccarlar tarafından Sakız limanına getirilerek ülkeye ithal edildiği anlaşılmaktadır⁷⁷. Nitekim, Vezir Rüstem Paşa, bakkam ağacı ithalatçısından alacağına karşılık olarak mallarına el koydurmuş ve bu ağaçları Osmanlı boyacılarına dağıttırılmıştır⁷⁸.

Boyacılıkta önemli bir hammadde olarak gösterilen, Şarkî Karahisar ve Kütahya'da bulunan zengin şaplar Batı Avrupa'da gelişmekte olan dokuma-boyama sanayiinde kullanılmak üzere ihraç edilmekteydi. Çünkü Doğu'da ve bu arada Anadolu'da şapın kullanılmasına gerek bırakmayan boyalar kullanılıyordu. XIII. yüzyılın sonlarından XV. yüzyıl ortalarına kadar Avrupa'da kullanılan şapın Anadolu'dan geldiği ve bu dönemlerde Anadolu'da sekiz tuzla olduğu bilinmektedir⁷⁹.

3- OSMANLI BOYAHANELERİ

Anadolu'da birçok Osmanlı şehrinde hatta köylerinde mevcut olduğunu gördüğümüz ve birer küçük sanayi kuruluşu olarak nitelendirebileceğimiz Osmanlı boyahaneleri hususunda detaylı çalışmalar henüz yapılmamış olduğundan, bu konuda geniş bilgiye sahip değiliz. Anadolu toprakları dışındaki Osmanlı hakimiyet bölgelerinde de boyacılık yapıldığı ve pek çok boyahanenin bulunduğunu ve bunların Masbağa yani boya üretilen ve boyamacılık yapılan yer anlamında Arapça bir terimle arşiv vesikalarında da kullanıldığını bilmekteyiz. Bu çalışmamızda Anadolu dışındaki boyacılık ve boyahaneler konusuna mümkün olduğunca girmeye çalışacağız. Öncelikle şunu söylemeliyiz ki, dokumacılık yapılan hemen her merkezde boyacılık da vardır⁸⁰. Boyama işlerini yapan boyacılara Sabbağ, bu işlemin yapıldığı yere ise yukarıda da belirttiğimiz üzere, Masbağa adı verilirdi. XVI. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki boyahaneler, Tokat, Çorum, Merzifon, Bursa, Hamid, Ankara, Kayseri, Adana,

75. Y. Cezar, *a.g.e.*, s. 191-192.

76. *Gös. yer.*

77. S. Faroqhi, *a.g.e.*, s. 178.

78. *Gös. yer.*

79. A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 101.

80. M.S. Kütükoğlu, *Osmanlı İktisadi Yapısı*, I, 634.

Urfa, Malatya, Maraş, Antep gibi belli başlı şehirlerde yoğunlaşmıştır⁸¹. Bunun yanında Konya, Sivas, Kırşehir boyahanelerinde boya üretilmekte, kumaş boyanmaktaydı⁸². Tokat gibi boyacılığın oldukça gelişme kaydettiği Osmanlı kentlerinde maaşlı boyacılar ve diğer görevlilerin olduğu anlaşılmakta, örneğin, Ankara boyacılarının tek bir boyahane çalışmaları ve bir kooperatifi andırdıkları görülmektedir⁸³. Böylesi büyük boyahanelerden, boyahane adıyla devletçe vergi alınmakla birlikte, bu tabir, kimi zaman, hiçbir büyük boyahanenin bulunmayıp da tek tek dükkânlardan toplanan vergilerin adı olarak da kullanılmıştır. Nitekim 1572-73'te Alaşehir'de dağınık halde oldukları anlaşılan bir kısım boyacılar, boyahane vergisi konulmasına itiraz etmiş, sonuçta tezleri merkezi idarece de kabul görek bu vergi resmen kaldırılmıştır⁸⁴. Boyahanelerden alınan vergiler örfi vergilerden sayılmaktadır. Anlaşılan o ki, boyahane terimi, kimi zaman gerçek bir iş yeri, kimi zaman da bir malî birim karşılığı olarak kullanılmıştır. Boyahanelerin olduğu yerlerin isimlerini, yukarıda genel olarak belirtilenlere ilâveten, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet-İktisat tasnifi vesikalarına istinaden şu şekilde sıralayabiliriz: Arapkir, Edirne, İzmid, Kızanlık, Larende, Malatya, Musul, Sakız, Tokad⁸⁵.

Boyacıların uymaları gereken hususlar, Osmanlı devletince bir takım mesleki kurallara bağlanmıştır. Konuyla ilgili bir tüzükte, "... ve boyacılar her ne rengi boyarlarsa iyi edeler, kalp etmeyeler ve bezi taş üstünde döğüp zarar etmeyeler ve boyalı bezi yol üstünde asmayalar ve yol üzerinde taş üzerine dökmeyeler" denilerek bu kurallar belirtilmektedir⁸⁶.

Osmanlı ülkesinde boyaların bir kısmı devlet eliyle satılırdı⁸⁷. Lök ve lökten elde edilen kırmızı boya sözkonusu olduğunda devletin boya piyasasına girdiği de olur; devlete ait lökün tamamı satılmadan diğer lök tacirlerinin kendi mallarını satmasına izin verilmez, kimi zaman da devlet malının alınması dayatılırdı. Örneğin 1586-89 yıllarında bazı Edirneli ve Ankaralı tüccara belirli bir miktardan lök almaları zorunlu tutulmuştur⁸⁸.

81. *Gös., yer.*

82. A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 101.

83. S. Faroqhi, *a.g.e.*, s. 178.

84. S. Faroqhi, *a.g.e.*, s. 182, 186.

85. Yukarıda belirtilen yer isimlerinin sırasına göre bkz. BOA, Cevdet-İktisat, nr. 1037, 1151 (1140), 966 (1212), 1395 (1178), 1256 (1133), 1894, 626 (1209), 96 (1131), 109 (1144), 1466 (1235), 1639 (1187). Buna ilâveten Tokad Boyahane Mukataası için bkz. BOA, Cevdet-İktisat, nr. 1839 (1260).

86. Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, TTK. yay., Ankara 1989, s. 104.

87. M.S. Kütükoğlu, *Osmanlı İktisadi Yapısı*, 1, 634.

88. S. Faroqhi, *a.g.e.*, s. 183.

XVI. yüzyılda boyahanelerin en önemli sanayi kolu olan dokuma sanayiinde kullanılan ipliklerin renklendirilmesi ve kumaşların boyanmasında faaliyet göstermekte olup gelirleri çoğu kez padişah hasırlarına dahil edilmiştir⁸⁹. Harput sancağında ise, 1523 yılında, bir nahiye dışındaki boyahane gelirleri, sancakbeyi hasırlarından sayılmıştır⁹⁰. XVI. yüzyılda, Harput toplam sancak hasılatı içerisinde, boyahane gelirinin pek de küçümsenmeyecek bir yer teşkil ettiği; 1518'de 44.000 akçe iken, beş yıl sonra, 1523'te 62.028, 1566'da ise 122.600 akçeye yükseldiği, toplam hasılat içerisindeki yerinin ise buna paralel olarak % 2.8 iken % 3.6, % 3.3 seviyelerinde seyrettiği görülmektedir⁹¹. Harput'ta birçok boyahane bulunmakla birlikte, bunların nasıl çalıştığı ve ne işler yaptığı hususunda yeterince bilgi bulunmamaktadır⁹².

Boyahaneler, Osmanlı vergi sistemi içerisinde, götürü usul diyebileceğimiz, önceden belirlenen bir miktar üzerinden -beklentiler gerçekleşirse bile- sabit bir şekilde vergilendirmeyi ifade eden mukataalar içerisinde değerlendirilmiş, geliri kimseye dirlik olarak verilmeyip doğrudan Divan-ı Hümayun'a bırakılmış, çoğu kez padişah hasırlarından, yani padişaha ait gelir getirici kurumlar olarak kabul edilmiş, gelirleri de genellikle iltizam yoluyla, yani mukataanın bulunduğu kadılıkta, müzayede yoluyla devlet hazinesine en yüksek parayı ödemeyi teklif ve taahhüt eden kişilere verilmiş, böylelikle memleketin en zengin gelir kaynakları mukataa olarak hazineye bırakılmış, devlete nakit para ihtiyacı hususunda gelir sağlanmıştır⁹³.

Ne var ki, XVI. yüzyılda, bu boyahanelerden iyi bilinen Tokat boyahanesi için yapılan iltizam teklifi dahi, 1551-1560 arasında yıllarca yalnızca birkaç teklifle, belirli bir oranı aşmadığı gibi, zamanla bu boyahanedeki hazineye akan gelir sürekli olarak azalma da gösterdi⁹⁴. Yine iyi bilinen bir diğer boyahane de Kayseri boyahanesidir. Bu boyahanelerin de belirtilen yüzyılda iltizam değerinden kayba uğradığı görülmekte, bir ara tamamen kapanıp yeniden açılmış fakat 1637'den sonra boyahane geliri, buranın vakıf haline getirilmiş olması dolayısıyla sabit kalmıştır⁹⁵.

XVII. yüzyılın başlarına ait kayıtlardan anlaşıldığına göre, Ankara'ya ait boyahane vergilerinin büyük bir kısmı sof boyatanlar tarafından

89. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK yay. XIV. Ankara 1989. s. 143; N. Göyüncü, *a.g.e.* s. 144.

90. *Gäs. ver.*

92. M. A. Ünal, *a.g.e.* s. 143-144

93. M. A. Ünal, *a.g.e.* s. 225,230.

94. M. A. Ünal, *a.g.e.* s. 139,142.

95. S. Faroqhi, *a.g.e.* s. 183-184.

95. S. Faroqhi, *a.g.e.* s. 183-185

ödenmiştir⁹⁶. Ankara boyahanesinin XIX. yüzyılın başlarında oldukça güç durumda olduğu; 1229/1813-14 ve 1230/1814-15 dönemlerinde bu boyahaneye mültezim bulunamamış olduğu görülmektedir⁹⁷. Bununla birlikte aynı dönemde, Ankara'da 1830 yılında 3 müslim 8 gayrimüslim olmak üzere toplam 11 boyacı bulunmakta⁹⁸, 1827 yılında sayısı 4 olan tiftik boyacıları 4'er paradan toplam 16 para, sayısı 42 olan bez boyacıları ise 5'er paradan 210, toplam 226 para olmak üzere vergi vermekteydiler⁹⁹.

Anadolu'da Rum vilâyeti veya Danişmend-ili denilen bölgede özellikle Tokat, Çorum ve Merzifon'da çok üretken boyahaneler olduğu dikkat çekmektedir. 5 numaralı Mühimme Defteri'nde, Çorum merkezinin dışında buraya bağlı Osmancık'ta da bir boyahanenin bulunduğu görülmekte, fakat bu boyahaneye ilişkin başka bilgi yer almamaktadır¹⁰⁰. Bunlardan, yıllık olarak, Tokat boyahanesi 83.334, Çorum boyahanesi 25.000, Merzifon boyahanesi de 23.000 akçe iltizam yoluyla devlete gelir temin etmektedir. Tokat'tan başka Ankara, Kayseri ve Adana'da da yüksek vergi getiren boyahaneler mevcuttu¹⁰¹. Anadolu'da bulunan boyahanelerden bazısı, muhtemelen vergiden muaf tutulmuş olan vakıflara ait olsa gerek, bunlar vergi listelerinde yer almamaktadır¹⁰².

Osmanlı kentlerinin tanımında kullanılan kıstaslardan biri de, vergilendirmeye konu teşkil eden boyahanelerdir. Örneğin, 926/1519 yılına ait Rum Eyaleti Bütçe Kanunnamesi'ne göre, bu eyalet sınırları içerisinde yer alan idari birimler olan Canik, Trabzon, Kemah, Bayburd, Malatya, Amasya, Tokat vs. yerler, idari, askeri ve hukuki kurum ve görevlilerle eğitim öğretim kurumları belirtildikten sonra, sosyal ve ekonomik tesisler arasında 12 boyahane de kaydedilmektedir¹⁰³.

Yukarıda kısmen söz ettiğimiz Rum vilâyetinde yani Tokat, Sivas, Amasya, Çorum, Merzifon havalisinde, XVI. yüzyılda, boyahanesi olmayan hemen hiçbir kent bulunmamaktadır¹⁰⁴. Buna mukabil Seydişehir,

96. Suraia Faroqhi, "Mohair Manufacture and Mohair Workshops in Seventeenth-Century Ankara", *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 41, sayı: 1-4, İstanbul 1985, s. 227; a. mlf., "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", *a.g.e.*, s. 252.

97. S. Faroqhi, "Mohair", *a.g.e.* s. 232; a. mlf., "Sof", *a.g.e.* s. 255.

98. Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840)*, Kültür Bakanlığı yay. nr. 694, Ankara 1986, s. 233.

99. R. Özdemir, *a.g.e.* s. 229.

100. *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) "Tıpkıbasım"*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yay. nr. 21, Ankara 1994, hüküm nr. 309, s. 132.

101. S. Faroqhi, *a.g.e.* s. 186.

102. *Görs. yer.*

103. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri VI. Fey Vakfı* yay. nr. 1, İstanbul, 1993 s.

194.

104. S. Faroqhi, *a.g.e.* s. 187.

Akşehir ve Ermenek gibi yerlerde boyahane bulunduğuna dair kayıtlara rastlanmaması ise dikkati çekmektedir¹⁰⁵. Yine bu bölgede, örneğin Manisa şehrinde bir boyahane işletmesinin bulunmadığı Tahrir defterlerindeki kayıtlardan anlaşılmıştır¹⁰⁶. Bununla birlikte, Manisa'daki mesleki zümreler arasında 1531'de 4, 1575 yılında ise 1 boyacının bulunduğu¹⁰⁷, bu boyacıların bezleri kendi aralarında taksim etmek suretiyle boyadıkları görülmektedir¹⁰⁸. Burada mutlaka olması gereken boyahanenin, muhtemelen timar veya hâs kapsamında olmamasından veya boyacı esnafına mahsus küçük işletmeler halinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim, XVII. yüzyılın başlarında şehirde bir boyahanenin bulunduğunu gösteren kayıtlar olduğu gibi, 1616 tarihinde burada toplam 22 boyacı dükkânının mevcut olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁹. Manisa'da boya hammaddesi olarak genelde köylerde yapılan kökboya yer almaktadır¹¹⁰. Yukarıda Manisa boyacıları için belirttiğimiz, boyacıların bezleri kendi aralarında taksim etmek suretiyle boyadıkları hususu hemen hemen bütün boyacılar için geçerlidir. Boyacı esnafı aralarındaki anlaşma gereği neleri kimlerin boyayacağını belirlemiştir. Meselâ, XVIII. yüzyılda İstanbul'da tülbent, ipekli ve ipeksiz bez, bürüncük, kalpak derisi, kâğıt ve tüylü kebe Yenikapı'daki parça boyacıları; şal, çuka, keçe gibi malzemeler de Fazlı Paşa boyacıları tarafından boyanmakta idi¹¹¹.

Güneydoğu Anadolu'da da boyahanelerin varlığı sözkonusu olup buradan alınan boyahane vergilerinin, yılda yaklaşık 83.000 akçe devlete gelir sağlayan Tokat'tan da fazla olduğu, mesela, Urfa ve Harran'da yıllık 100.000 akçe, bunun yanında Harput ve çevre köylerinde 80.000. Siverek ve yöresinde ise, 72.000 akçeyi bulduğu görülmektedir¹¹². Ceyhan bölgesinde de boyahaneler yüksek üretim düzeyine ulaşmışlardır. Bunlar arasında Maraş, Elbistan ve Sis yer almaktadır. 1563 tarihli Maraş Tahrir Defteri'ne göre, Maraş'ın Zamantı kazasına tâbi Pınarbaşı nahiyesinin kaza ile birlikte boyahane kıstı (pay, hisse) 2100 (akçe) olarak görülmektedir¹¹³. Elbistan kazasında bulunan diğer adı Boyahane olan Hamza Habbaz Mahallesinde de muhtemelen bir boyahane bulunmaktaydı¹¹⁴. Elbis-

105. *Gös. yer.*

106. F. Emecen, *a.g.e.*, s. 70,80.

107. F. Emecen, *a.g.e.* s. 76.

108. F. Emecen, *a.g.e.* s. 80.

109. *Gös. yer.*

110. F. Emecen, *a.g.e.* s. 80, dp. 386.

111. M.S. Kütükoğlu, *Osmanlı İktisadi Yapısı*, I, 635.

112. S. Faroqhi, *a.g.e.* s. 189.

113. Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, *Maraş Tahrir Defteri (1563)*, A.Ü. OTAM. yay. nr. 1. Ankara 1988, II, 693.

114. R. Yinanç-M. Elibüyük, *a.g.e.* II, 475.

tan kazasının merkezinde yıllık boyahane kısıtı 28.000¹¹⁵, Maraş merkez kazasının yıllık boyahane kısıtı ise 25.000 olarak görülmektedir¹¹⁶. Gerek Maraş merkez, gerek Elbistan kazası ve gerekse Zamantı'ya bağlı Pınarbaşı nahiyesinin yıllık boyahane kısıtı toplam 55.100 (akçe) olarak gerçekleşmekte, bu ise Maraş'ın toplam gelirleri içerisinde hatırı sayılır bir yer teşkil etmektedir. XVI. asırda Ayıntab livasında yani Gaziantep'te 1 sabbağ ve 3 boyacı olduğu kaydedilmekte¹¹⁷, Ayıntab'ın merkezinde bulunan boyahane dükkânlarının mahsulü (geliri) 1536 ve 1543 yıllarında belli olmamakla birlikte, 1574'te 50.000 olarak görülmekte, bu boyahaneler merhum Hüsrev Paşa'nın Halep merkezinde bulunan imaretinin vakfı durumunda bulunmaktadır¹¹⁸. Ayıntab'ın Akçaöyük karyesinde bulunan boyahanenin hasılatı ise 1543 yılında 2.070, padişah vakfından olan boyahane dükkânlarının 1574 yılındaki hasılatı ise 2.880 olarak tespit olunmaktadır¹¹⁹. Padişah vakfından olup Ayıntab merkezinde bulunan boyahane dükkânından İbn Demirci zaviyesine her gün 1.5 batman nil (çivit otu) verilmekteydi¹²⁰. Ayrıca, güneydoğu vilayetleri XVI. yüzyılda Anadolu'nun en önemli tekstil üretim merkezlerinden sayılmaktadır¹²¹. XVI. yüzyıl Anadolu'sunda kentlerin boyamacılık hususunda yoğunluk kazandıklarını söylememiz mümkündür¹²². Bu yüzyılda, boyama ve satışa hazırlama işleriyle uğraşan zengin kişilerin, kendilerine daha çok iş gelmesini sağlamak için bazen dokumacılara kredi verdikleri görülmektedir¹²³.

Yalnızca Anadolu'da değil Osmanlı hakimiyetindeki diğer yerlerde de boyahaneler bulunduğu muhakkak ise de, Anadolu dışındaki boyahaneler hakkında yeterli bilgilere sahip değiliz. 3 numaralı Mühimme defterinde, 16 Şevval 966 tarihinde Bağdad Beylerbeyi'ne yazılan bir hükümden, Musul'da bir boyahanenin mevcut olduğunu ve buranın mahsulatının maaş alanlara verilerek, miktarının bildirilmesinin istendiğini öğrenmekteyiz¹²⁴.

Osmanlı devletinde boya kullanımının önem arzettiği yerlerden biri olarak Tersane-i Amire yani İstanbul Tersanesi'ni görüyoruz. XVI. yüz-

115. R. Yinanç-M. Elibüyük, *a.g.e.* II, 478.

116. R. Yinanç-M. Elibüyük, *a.g.e.*, I, 36.

117. Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livası I*, İ. Ü. yay. İstanbul 1988, s. 126.

118. H. Özdeğer, *a.g.e.* s. 130.

119. H. Özdeğer, *a.g.e.* s. 130, 192.

120. H. Özdeğer, *a.g.e.* s. 192.

121. S. Faroqhi, *a.g.e.* s. 189.

122. S. Faroqhi, *a.g.e.* s. 190.

123. S. Faroqhi, *a.g.e.* s. 191-192.

124. *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560) "Özet ve Transkripsiyon"*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yay. nr. 12. Ankara 1993, hüküm nr. 126, s. 62.

yılda donanmaya ait alay sancaklarının Bursa'da boyandığını biliyoruz¹²⁵. Gemilerin ağaç veya demir kısımlarını hava ve suyun tesirinden korumak ve ömrünü artırmak için, burada kullanılan boyaların inceltilmesi ve çabuk kurummasının temini maksadıyla, içlerine revgan-ı nef yani nef yağı karıştırılmakta olduğunu görüyoruz. XVII. yüzyılda gemi boyası ve boya malzemesi olarak kullanılan malzemeler arasında; sülügen (sac üzerine astar olarak sürülen kırmızı boya), senderus (kopal adlı ağacın zamkı ve yağı), jengar (bakır üstündeki zehirli yeşil pas), isfidaç (boyayı kıvamına getirmek için kullanılan kurşun beyazı), revgan-ı nef, tutkal, reng-i zerd, aş, dude, lök, laciverd, çivid ve zamk-ı arabi yer almaktadır¹²⁶. Maliye defterlerinden, bir kadırgada kullanılacak boya çeşit ve miktarının belirlenmiş olduğu, boyama işlerinde ücret karşılığında sabbağ ve nakkaş denilen kimselerin çalıştırıldıkları anlaşılmaktadır¹²⁷.

Boyacılık ve boyahanelerin sosyal yaşantıya da etki ettiği ve bu yüzden bu işlerin yapıldığı yerlerde bulunan mahalle, hamam ve cami gibi dini ve sosyal kurumlara isim olarak verildiğini görmekteyiz. Örneğin Erzurum'da bulunan Boyahane Camii civarında aynı adla anılan bir mahalle ve yine aynı adla anılan Boyahane Hamamı bulunmaktadır¹²⁸. İslam şehirciliğinin üç temel unsuru olan cami, çarşı ve medrese yapısı içerisinde vakıf olarak kurulan boyahaneler de şehrin çekirdeğini teşkil eden bir kuruluş olarak göze çarpmaktadır¹²⁹.

Netice olarak diyebiliriz ki, Osmanlılarda boyacılık ve boyahaneler konusundaki çalışmaların sayısı -Suraiya Faroqhi hariç- yok denecek kadar sınırlı kalmıştır. Bu çerçevede konuyu bütüncül açıdan deneme maksadıyla ele almaya çalıştık.

125. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVI. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK yay. Ankara 1992, s. 157 dp. 683.

126. İ. Bostan, *a.g.e.* s. 134, 135 dp. 459 vd.

127. İ. Bostan, *a.g.e.* s. 135, 157 dp. 683.

128. Rahmi Hüseyin Ünal, "Erzurum" (Mimari), *DİA*, XI, 330: Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936, s. 24.

129. A. Tabakoğlu, *a.g.e.* s. 152.